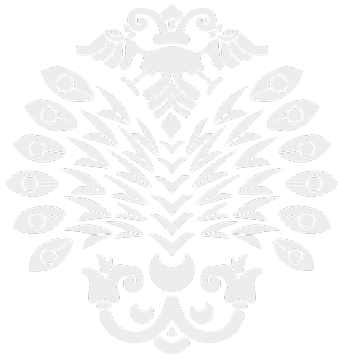

İslam Hukukunun Kavramsal Mahiyeti Bağlamında Yapay Zekâ Yaklaşımları

Artificial Intelligence Approaches in the Context of the Conceptual Nature of Islamic Law

Mehmet Hicabi SEÇKİNER

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, İslam
Hukuku Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Mehmet Hicabi SEÇKİNER
E-mail: mhicabiseckiner@hitit.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 06.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 26.08.2025
Yayın Tarihi/Publication Date: 17.09.2025

Atıf: Seçkiner, Mehmet Hicabi.
"Kavramsal Mahiyeti Bağlamında İslam
Hukuku ve Yapay Zekâ Yaklaşımları".
İlahiyat Tetkikleri Dergisi 65/1 (Aralık
2025), 33-46.

Cite this article as: Seçkiner, Mehmet
Hicabi, "Artificial Intelligence Approaches
in the Context of the Conceptual Nature
of Islamic Law". *Journal of İlahiyat
Researches* 65/1 (December 2025),
33-46.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives 4.0 International License.

ÖZ

Bu araştırma, yapay zekâ ile İslam hukuku disiplinlerini bir arada ele alan multidisipliner bir incelemedir. Çalışmamız İslam hukukunun temel yapısıyla uyumlu bir yapay zekâ sisteminin geliştirilmesine yönelik teorik ve pratik katkılar sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın problemi, İslam hukukunun kavramsal mahiyetini oluşturan fıkhetme ve icthad etme yetisinin yapay zekâ tarafından yerine getirilip getirilemeyeceğidir. Araştırmamız, yapay zekânın İslam hukukunun kavramsal yapısı içindeki yerine dair teorik bir çerçeve sunmakta, insan aklı, zekâsı ve sezgisel yetkinliğiyle anlam ve hüküm üretme kapasitesi, yapay zekâ sistemleriyle karşılaştırılmakta; özellikle tefakkuh ve icthad gibi zihinsel ve manevi yönü güçlü faaliyetlerin makine temelli sistemlerce taklit edilemeyeceği sorgulanmaktadır. Konu, analitik yaklaşım ve tümevarımsal yöntem çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda, yapay zekânın fikhî çıkarım yapabilme yeteneği; onun işleyiş mekanizması, temel yaklaşımları ve akıl-zekâ-yapay zekâ ilişkisi üzerinden, İslam hukukunun bakış açısıyla yorumlanarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple, çalışmada İslam hukukunun teorik temellerine ve fikhin kuramsal detaylarına derinlemesine girilmemiş; bu alanlar araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Çalışmanın sonucunda tefakkuhun ahlaki, ruhî ve sezgisel boyutlarının modern yaklaşımlı yapay zekâ tarafından tam anlamıyla temsil edilemeyeceği vurgulanmakta; icthad faaliyeti için uzman İslam hukukçularının katkısıyla kural tabanlı hibrit yaklaşımlı yapay zekâ modellerinin geliştirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh, Tefakkuh, İctihad, Yapay Zekâ, Yapay Zekâ Yaklaşımları.

ABSTRACT

This research is a multidisciplinary study that brings together the fields of artificial intelligence (AI) and Islamic law. Our study aims to offer theoretical and practical contributions toward the development of an AI system that aligns with the foundational structure of Islamic law. The core problem addressed in this study is whether the capacity for fiqh (understanding of Islamic jurisprudence) and ijtihad (independent legal reasoning), which are essential to Islamic legal thought, can be replicated or performed by artificial intelligence. Our research presents a theoretical framework regarding the potential role of AI within the conceptual structure of Islamic law, comparing the human capacity for reasoning, intelligence, and intuition in generating meaning and legal rulings with those of AI systems. In particular, it questions whether machine-based systems can imitate activities with strong mental and spiritual dimensions, such as tafaqquh (deep understanding) and ijtihad. The subject has been conducted through an analytical and inductive methodological approach. In this regard, the AI's potential to perform Islamic legal reasoning has been analyzed through its operating mechanisms, core approaches, and the relationships between intellect, intelligence, and artificial intelligence, interpreted from the perspective of Islamic law. For this reason, the research does not delve deeply into the theoretical foundations or doctrinal details of Islamic jurisprudence, as these areas are considered outside the scope of the study. As a result of the study, it is emphasized that the moral, spiritual and intuitive dimensions of tafaqquh cannot be fully represented by modern-approach artificial intelligence; it is suggested that rule-based hybrid-approach artificial intelligence models be developed for ijtihad activities with the contribution of expert Islamic jurists.

Keywords: Islamic Law, Fiqh, Tafaqquh, Ijtihad, Artificial Intelligence, Artificial Intelligence Approaches.

GİRİŞ

Günümüzde adından sıkça bahsettiğimiz yapay zekâ, yaşadığımız çağa yönelik “bilgisayar çağı”, “internet çağı” ve “dijital çağ” gibi nitelemeleri geride bırakarak “yapay zekâ çağı” namıyla yerleşen yeni bir dijital sistemdir.¹ Dünyanın dört bir yanındaki işletmeler sürücüsüz araç teknolojileri, akıllı ev teknolojileri ve sağlık verileri analizi gibi birçok uygulama için yapay zekâdan yararlanmaktadır. Böylece akıllı teknoloji alanı her geçen gün büyümektedir.²

Başlangıçta mühendislik, muhasebe, tıp ve fen bilimleri gibi pek çok bilim dalında kendisinden istifade edilen yapay zekâ; yavaş yavaş eğitim bilimleri, sosyal bilimler ve dil bilimi gibi alanlarda da müstefit olunan bir dijital mecra olarak gelişmeye devam etmektedir.³ Sosyal bilimler içerisinde yapay zekânın uygulanabileceği alanlardan birisi de hukuktur. Hakimlerin yargı kararlarına ulaşabilmelerinde, kararların birbiri ile ilişkilendirilmesinde, hatta kararların yorumlanmasında yapay zekâdan yararlanılacaktır. Nitekim bu alanda dijital yargıç ve avukat gibi sanal gerçekliklerin geliştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir.⁴ Bilimsel yaratıcılık, genel bilgelik ve sosyal becerilerde insanlardan daha başarılı olması hedeflenen yapay zekâ karşısında sosyal bilimlerin ve de hukukun mesafeli olması düşünülemez.⁵

Sosyal bilimler içerisinde insanların dinî amelî hükümlere ait sahada bilgilendirilmesini sağlama, güncel fikhî problemlere çözüm üretme gibi konularda önemli araştırma alanlarından biri olan İslam hukukunun da yapay zekâ sisteminden yararlanması mümkündür.⁶ Bu minvalde son birkaç yıl içerisinde Temel İslam Bilimleri ve İslam hukuku alanında yapay zekâ sistemlerini betimleyen ya da olumlu ve olumsuz yönlerini ele alan çalışmaların⁷ yanında doğrudan İslam hukuku tabanlı yapay zekâ üretme faaliyetlerine dair araştırmaların yapılması elzemdir.⁸

Bu çalışma, yapay zekâ ve İslam hukuku bilim dallarına dayalı multidisipliner bir çalışmadır. Problemi, İslam hukukunun kavramsal mahiyetini oluşturan fıkhetme ve icthad edebilme kabiliyetinin yapay zekâ tarafından gerçekleşme imkanıdır. Çalışmamız konuyu, analitik ve tümevarım yöntemiyle ele almıştır. Bu sebeple yapay zekânın fikhedebilme kabiliyeti yapay zekânın çalışma sistemi, yapay zekâ yaklaşımları, akıl-zekâ ve yapay zekâ ilişkisi üzerinden İslam hukuku perspektifiyle analiz edilerek tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak İslam hukukunun kavramsal yapısına dair derin tartışmalara girilmemiş ve fikhin kuramsal yapısı araştırma dışında tutulmuştur. Böylece yeni çalışma alanlarına zemin oluşturulması hedeflenmiştir.

1. YAPAY ZEKÂ YAKLAŞIMLARI

1.1. Yapay zekânın Tanımlandırılması

Yapay zekâ, bilgisayarın veya bilgisayar kontrolündeki robotun yahut programlanabilen herhangi bir aygıtın insan benzeri fikir yürütme, karar verme, problem çözme, öğrenme gibi faaliyetlerini yerine getirebilme kabiliyeti olarak tanımlanır.⁹ Doğal zekânın aksine, makineler tarafından sergilenen bir zekâ türü olan yapay zekâ insan zekâsının belirgin vasıflarını taklit eden, böylece dili anlayarak kelimelerle işlem yapabilen, şekil ve örüntüleri tanıyan, karmaşık problemlere çözüm üreten, öğrenebilen ve bununla muhakeme edebilen bir sistemdir.¹⁰

20. Yüzyılın başlarında bilim adamlarının yapay beyin üretme çabaları insan beyninde anlama-kavrama gibi öğrenme olaylarını sağlayan sinir ağlarının önermeler mantığının fonksiyonları ile ifade edilebilir hale gelmesine kapı aralamıştır.

- 1 Jason Thacker, *The Age of AI Artificial Intelligence and Future of Humanity* (Michigan: Zondervan Thrive, 2020), 164; Akın Özçift vd., *Yapay Zekâ Kavramlarına Giriş*, ed. Ahmet Göçen (Ankara: Gece Kitaplığı, 2020), 96.
- 2 J. Morrison, “TIES STEM Education Monograph Series: Atributes of STEM Education.”, *Baltimore* 2/5 (2006), 10; Sinan Okur, *Otonom Araçlarda Sözleşme Dışı Hukuki Sorumluluk* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2021), 10.
- 3 Günther Görz, Bernhard Nebel, *Yapay Zekâ*, çev. Özgür Pozan (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2005), s. 12; A. Yıldırım, “Disiplinlerarası Öğretim Kavramı ve Programlar Açısından Doğurduğu Sonuçlar”, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/12 (1996), 89-94.
- 4 Burak Görentaş, *Sanal Yargıç* (İstanbul: Onikilevha Yayınları, ts.) (Erişim 02 Aralık 2024); Zafer Zeytin - Eray Gençay, “Hukuk Ve Yapay Zekâ: E-Kişi, Mali Sorumluluk Ve Bir Hukuk Uygulaması”, *Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (2019), 44.
- 5 Mevlüt Hürol Mete, “Sosyal Bilimlerde Büyük Veri Analitiği, Yapay Zekâ ve Makine Öğreniminin Kullanımı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2023), 105; Muhammed Burak Görentaş - Taner Uçkan, “Makine Öğrenmesi Yöntemleri Kullanılarak Mahkeme Kararlarının Kümelmesi”, *Journal of Computer Science* 8/2 (2023), 149.
- 6 Mehmet Hicabi Seçkiner, “Yapay Zekâ Tabanlı İctihad Faaliyeti Üzerine Yeni Bir Keşif: Dijital İctihad”, *Yapay Zekâ, Transhümanizm, Posthümanizm ve Din Uluslararası Sempozyum Bildiri Özet ve Tam Metin Kitabı*, ed. Muhammed Kızılgeçit vd. (Erzurum: Atatürk Üniv. Yayınları, 2021), 434-443.
- 7 Cafer Genç, “Kelâmdaki Bilgi-İman Tartışması Yönüyle Yapay Zekâ ve İman Açısından Ortaya Çıkarması Muhtemel Sorun”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (2019), 113-135; Samet Yahya Bal - Berat Sarıkaya, “Kelami Açıda İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm”, *Mavi Atlas* 10/2 (2022), 404-418; İbrahim Gezer, *İslam Hukukuna Göre Yapay Zekânın Hukuki Mahiyeti* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Furkan Çakır, “Yapay Zekâ ve Hadis”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 109-131; Muhammed Latif Altun, “Yapay Zekâ Üzerine Fikhî Bir Analiz”, *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (2024), 227-249; Şeyma Gülsüm Önder, “Yapay Zekânın Bilimsel Araştırma Sürecine Katılımı Problemi: ChatGPT-4o Örneğinde Arap Belâgatinde Haber-İnşâ Ayrımı”, *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 (2025), 319-340.
- 8 Mehmet Hicabi Seçkiner, “Dijital İctihadın İmkâmı Üzerine Önermeler”, *Yapay Zekâ Çağında İslam ve Hukuk*, ed. Yıldırım Sipahi (Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2022), 56-74; Ömer b. İbrahim el-Muhammedi, “Yapay Zekâ ve Yapay Zekânın Fetva Vermedeki Etkisi”, *el-Mecelletü'l-cem'iyetü'l-fikhiyye es-Su'ûdiyye* 57 (2022), 531-640.
- 9 “Yapay Zekâ”, *Türk Dil Kurumu Sözlüğü* (27 Kasım 2024).
- 10 Ercan Öztemel, “Yapay Zekâ ve Makine Öğrenmesi”, *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları, Tübitak Ansiklopedi* (Erişim 27 Kasım 2024); Feyzi Ersoy, *Yapay Zekâ* (İstanbul: Kodlab Yayınları, 2021), 11; Özçift vd., *Yapay Zekâ Kavramlarına Giriş*, 23.

Çalışmalar genişletilmiş ve zamanla sinir hücreleri arasındaki bağlantıların şiddeti değiştirilerek öğrenebilen yapay sinir ağları üretmek mümkün olmuştur.¹¹

Yapay zekâ araştırmaları günümüzde yalnızca bilgisayar bilimleriyle sınırlı kalmayıp, felsefe, psikoloji, dilbilim ve nöroloji gibi disiplinlerle iş birliği içinde yürütülmektedir. Bu disiplinler arası yapı, yapay zekânın bilişsel modelini geliştirerek onu tanımlanmamış, karmaşık problemlere çözüm arayabilen üretken bir yapıya dönüştürmüştür.¹² Bu bağlamda yapay zekâ, İslam hukuku gibi toplumsal alanlarda, özellikle güncel fıkıh problemlerinin çözümünde araç olarak değerlendirilebilir. Ancak yapay zekânın sadece bir araç mı yoksa karar verici bir fail mi olduğu sorusu, sistemin işleyişi ve temel yaklaşımlarının incelenmesini gerektirmektedir.

1.2. Yapay Zekânın Çalışma Sistemi

Yapay zekâ yazılımları, insan zekâsının anlama, mantık yürütme, problem çözme, dil kullanma ve öğrenme gibi yetilerini bilgisayarlar aracılığıyla taklit eden algoritmalara dayanır.¹³ Bu sistemler, algoritmalar, matematiksel modeller ve veri analizi gibi yöntemlerle çalışır. Yapay zekânın nasıl işlediğini anlamada arama, makine öğrenmesi, doğal dil işleme ve örüntü tanıma gibi yaklaşımlar önemlidir.¹⁴ Veriler yalnızca sayısal biçimde işlenebildiği için, metin, görüntü ve ses gibi veri türleri uygun biçimlere dönüştürülerek işlenir. Metinlerin doğru yorumlanması için güçlü makine öğrenmesi modellerine ihtiyaç duyulur. Bu modellerin teorik temelleri, çıkarımsal yöntemler, bulanık mantık ve Bayesçi istatistik gibi araçların kullanıldığı sayısal öğrenme teorisiyle açıklanır. Son yıllarda, makine öğrenmesinin bir alt alanı olan derin öğrenme yaygınlaşmış ve özellikle ses, metin ve görüntü işleme uygulamalarında başarıyla kullanılmıştır.¹⁵

Günümüzde yapay zekâ algoritmalar aracılığı ile verileri kullanarak öğrenebilen ve problem çözebilen bir sistem haline dönüşmüştür. Diğer bir ifadeyle yapay zekânın düşünebilme yeteneği, temelde insanın düşünme süreçlerini taklit etmek için tasarlanmış algoritmalar ve hesaplama yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Ancak buradaki düşünebilme kavramı insan beynindeki bilinçli bir süreç değil, belirli bir yapıya ve işleyişe sahip algoritmalarla sağlanan problem çözme, mantık yürütme, öğrenme ve öngöründe bulunma yeteneklerini ifade eder.

1.3. Yapay Zekâ Yaklaşımları

Bilgisayarlar problem çözerken çeşitli yaklaşım ve yöntemlerden yararlanır. Burada yaklaşımlar paradigmaları, yöntemler ise algoritmaları düzenler. Yapay zekâ alanı, zeki sistemlerin nasıl geliştirilebileceği sorusuna farklı kuramsal yaklaşımlarla yanıt aramaktadır. Bu yaklaşımlar, yapay zekânın temel amacını ve metodolojisini belirlemede önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu başlık altında yapay zekâ yaklaşımlarını sonraki başlıkta bunları işlevsel hale getiren yöntemleri ele alacağız.

1.3.1. İnsanlar Gibi Davranan Sistemler

Bu yaklaşımın temel hedefi, insan benzeri dışa vurulan zeki davranışları ortaya koyabilen yapay sistemler geliştirmektir. Burada amaç, insan davranışlarını taklit eden ve dil kullanımı, akıl yürütme, öğrenme ve problem çözme gibi bilişsel işlevlerde insan performansına yaklaşabilen sistemler üretmektir. Turing Testi gibi yöntemlerle sistemin bir sorgulayıcıyı aldatabilecek kadar "insan gibi" davranması hedeflenir.¹⁶

1.3.2. İnsanlar Gibi Düşünen Sistemler

Bu yaklaşım, insan zihninin nasıl çalıştığını modelleyerek yapay zekâ sistemleri geliştirmeyi amaçlar. İçebakış yöntemleri, psikolojik deneyler ve bilişsel modelleme teknikleri kullanılarak, insanların düşünme süreçlerinin simülasyonu gerçekleştirilir. Bu yönüyle yapay zekâyı yalnızca mühendislik değil, aynı zamanda bilişsel bilim ve psikoloji ile ilişkilendiren bir çerçeve sunar.¹⁷

1.3.3. Rasyonel Düşünen Sistemler

Bu yaklaşım, düşünmenin evrensel ve mantıksal yasalarına odaklanır. Temel amacı, mantıksal kurallar çerçevesinde doğru akıl yürütmeler yapabilen sistemler geliştirmektir. Bu doğrultuda, formel mantığa dayalı yapay zekâ programları üretilir. Yapay zekâ tarihinde önemli bir yeri olan bu yaklaşım, mantıkçı gelenek içinde değerlendirilmektedir.¹⁸

11 Alan M. Turing, "On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem", *Proceedings of the London Mathematical Society* 42 (1936), 230-265; Warren Sturgis McCulloch - Walter Pitts, "A Hierarchy of Values Determined by the Topology of Nervous Nets", *Bulletin of Mathematical Biophysics* 5 (1943), 115-130; Margaret A Boden, "Artificial Intelligence London", *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward Craig (London: Routledge, 1998); Stuart J. Russell - Peter Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (New Jersey: Prentice Hall, 2003), 16.

12 Göz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 12-13.

13 Ralf T. Kreutzer - Marie Sirrenberg, *Künstliche Intelligenz Verstehen* (Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2019), 3.

14 Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 185; Göz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 12-13; Vedat Kamer, *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 44-45; Ersoy, *Yapay Zekâ; Özçift vd., Yapay Zeka Kavramlarına Giriş*, 1-2.

15 Özçift vd., *Yapay Zeka Kavramlarına Giriş*, 1-2, 23; Göz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 126.

16 Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 2-3; Kamer, *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık*, 37.

17 Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 2-3.

18 Kamer, *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık*, 39.

1.3.4. Rasyonel Davranan Sistemler

Rasyonel ajan kavramı etrafında şekillenen bu yaklaşım, yapay zekâ sistemlerinden yalnızca mantıksal çıkarımlar yapmasını değil, aynı zamanda duruma uygun, çevresel verilere duyarlı eylemler gerçekleştirmesini de bekler. Rasyonel ajanlar, görme, işitme gibi algısal yetenekler aracılığıyla çevreden bilgi toplar, bu bilgileri işleyerek uygun kararlar alır ve tepki verir. Bu yönüyle, yalnızca soyut düşünme değil, etkili eylem üretme kapasitesi de ön plandadır.¹⁹

Tüm bu yaklaşımların nihai amacı, eylemde bulunabilen yapay zekâ sistemlerinin inşa edilmesidir. Bu tür sistemlerde eylem, üç temel aşamadan oluşan bir süreci ifade eder: ilk olarak çevresel verilerin algılanması, ardından bu verilerin anlamlandırılması ve son aşamada uygun bir karar doğrultusunda tepki verilmesi, yani eylemin gerçekleştirilmesidir. Bu üçlü yapı (algı, anlamlandırma ve eylem) yalnızca yapay sistemler için değil, insan ve diğer bilinç sahibi canlıların bilişsel işleyişi açısından da ortak bir temel teşkil etmektedir.²⁰

1.4. Yapay Zekâ Yöntemleri

1.4.1. Klasik Yöntem (Sabit Yaklaşım)

Sembolik yapay zekâ (klasik yöntem), bilgi ve mantıksal kuralların sembollerle ifade edildiği, kural tabanlı bir sistemdir. Bu sistemler, insan tarafından önceden tanımlanmış kurallar ve algoritmalar doğrultusunda çalışır. Örneğin satrançta, yapay zekâ tüm hamleleri bu kurallar çerçevesinde değerlendirir. Yöntem, problemi klasik kodlama ile formüle edip çözmeye dayanır ve "net bir formül kodla ve kullan" yaklaşımıyla özetlenebilir.²¹

Klasik yapay zekâ yöntemi olan kural tabanlı sistemler belirli bir bilgi alanında tanımlanmış kuralları kullanarak mantıksal çıkarım yapar ve daha uzmanlık gerektiren durumlar için uygundur. İnsan uzmanlığıyla geliştirilen kuralları uygular. Karar verme sürecinde mantık kurallarını takip eder.²² Kural tabanlı algoritmalar, önceden belirlenmiş bir dizi "eğer-şöyleyse" kuralını kullanarak karar verir. Kural tabanlı uzman sistemler belirli bir alan bilgisine dayalı çözüm önerileri sunar.²³ Akıllı veri tabanlarına sahip bu uzman sistemler, alanda karşılaşılabilecek problemlerin çözümü için hızlı sonuçlar ortaya koyabilse de sürekli yeni ve düzenli bilgilerle beslenmesi zor olacağından günümüz yapay zekâ sistemlerine temel olmaktan öteye gidememiştir.²⁴

Klasik yöntemle dayalı yapay zekâ belirli bir problemin çözümü için önceden tanımlanmış adımları izleyen prosedüre dayalı olup problemin tanımına bağlı olarak her zaman doğru veya optimal sonuçlar verir. Bu yöntemle hareket eden algoritmalar genellikle belirli ve iyi tanımlanmış problemleri çözmek için oluşturulan, doğruluğu matematiksel olarak kanıtlanabilen, büyük miktarda veriye ihtiyaç duymayıp genellikle daha az hesaplama gücü gerektiren algoritmalarlardır.²⁵

1.4.2. Modern Yöntem (Dinamik Yaklaşım)

Yapay zekânın durgunluk döneminin ardından gelen bahar döneminde, bilgisayar teknolojilerindeki gelişmeler ve internet verilerinin artışı, klasik yaklaşımların modern, veri odaklı yapay zekâ yöntemlerine evrilmesini gerekli kılmıştır. Bu dönüşümle birlikte yapay zekâ, insanı taklit ederek düşünebilen ve büyük veri üzerinden öğrenebilen sistemler haline gelmiştir.²⁶ Modern yapay zekâ, özellikle karmaşık, belirsiz ve iyi tanımlanmamış problemleri çözmek üzere geliştirilmiş; veri yoğunluklu ve dinamik süreçlerle çalışabilen algoritmalara dayanır. Olasılıksal yöntemler, makine öğrenmesi, derin öğrenme ve büyük veri analizi bu süreçte ön plana çıkmıştır.²⁷ Bu bağlamda, çalışmada modern yapay zekâ sistemlerinde kullanılan temel algoritma türleri incelenmektedir.

1.4.2.1. Makine Öğrenimi

Makine öğrenmesi, yapay zekânın temel bileşenlerinden biridir ve önceden tanımlı kurallar olmadan, veri üzerinden öğrenme yeteneğine dayanır. İnsanların deneyim yoluyla öğrenmesine benzer şekilde, makineler de veri kümelerinden örüntüler çıkararak görevleri öğrenir. Gözetimli öğrenmede, sistem hem girdileri hem çıktıları öğrenerek gelecekteki

19 Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 4-S; Kamer, *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık*, 39.

20 Kamer, *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık*, 44; Ercan Öztemel, "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*, ed. Muzaffer Şeker vd. (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2020), 103-105.

21 Moritz Kirste - Markus Schürholz, "Einleitung: Entwicklungswege zur KI", *Künstliche Intelligenz* (Berlin: Institut für Innovation und Technik, 2019), 23-24; Özçift vd., *Yapay Zeka Kavramlarına Giriş*, 24.

22 Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 22; Daniel Crevier, *AI: The Tumultuous Search for Artificial Intelligence* (New York: Basic Books, 1993), 190; Sevimli Deniz, "Kural Tabanlı Sınıflandırma Algoritmalarının Karşılaştırılması", *Veri Bilim* 4/3 (2021), 73.

23 C. Nikolopoulos, *Expert Systems* (California, United States of America: CRC Press, 1997); Duygu İçen - Süleyman Günay, "Uzman Sistemler ve İstatistik", *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik&Aktüerya* 7 (2014), 40.

24 Doğan Yıldız, "Bilgi Yönetiminde Kural Tabanlı Uzman Sistem Geliştirme Adımları Ve Başarı Faktörleri", *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar Bilimleri Dergisi* 5/1 (2021), 31.

25 T. Taulli - M. Oni, *Artificial intelligence basics: A Non-Technical Introduction*, (Berkeley: CA, Press., 2019), 13-14; E. Alpaydın, *Machine Learning: The New AI* (London: MIT Press., 2016), 51; Ömer Faruk Edibli, *Hukuk Açısından Yapay Zekanın İncelenmesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 11.

26 Crevier, *AI: The Tumultuous Search for Artificial Intelligence*, 113.

27 Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 30-34.

verileri sınıflandırır. Ödüllü (pekiştirmeli) öğrenmede ise sistem, eylemlerine verilen ödül veya cezalarla doğru davranışı zamanla keşfeder. Gözetimsiz öğrenmede ise herhangi bir doğru çıktı verilmeden, sistem sadece veriler arasındaki yapıyı keşfetmeye çalışır. Tüm bu yöntemler matematiksel fonksiyon öğrenimine dayanır; ancak gözetimsiz öğrenme genellikle en zayıf yöntem olarak değerlendirilir.²⁸

1.4.2.2. Derin Öğrenme

Derin öğrenme, makine öğrenmesinin bir alt dalı olup, çok katmanlı yapay sinir ağları kullanarak veri üzerinde öğrenme ve modelleme yapar. İnsan beynindeki nöron bağlantılarından esinlenmiştir ve büyük veri setlerinde karmaşık görevlerde yüksek başarı sağlar. Görüntü tanıma, doğal dil işleme ve ses tanıma gibi alanlarda insan benzeri doğruluk elde edilmesini mümkün kılar. Derin öğrenme, mühendislik ihtiyacını azaltırken, güçlü hesaplama kaynakları ve büyük veri gerektirir. Ancak, modellerin kararlarını açıklamak genellikle zordur. CNN, RNN ve Transformer modelleri (GPT, BERT gibi) bu yaklaşımın önemli örneklerindendir.²⁹

1.4.2.3. Doğal Dil İşleme

Doğal Dil İşleme (NLP), insan dilinin bilgisayarlar tarafından anlaşılması, analiz edilmesi ve üretilmesini sağlayan yapay zekâ dalıdır. Hem dilin yapısal hem de anlamsal yönlerini ele alan bu disiplin, klasik ve modern yapay zekâ yöntemlerini kullanır. Günümüzde özellikle transformer modelleri sayesinde arama motorları, metin sınıflandırma, dil çevirisi, konuşma tanıma, chatbotlar ve duygu analizi gibi pek çok alanda etkili şekilde uygulanmaktadır. Ancak dilin karmaşıklığı, çok dillilik, kültürel farklılıklar ve veri gizliliği gibi zorluklarla karşılaşmaktadır.³⁰

1.4.2.4. Bulanık Mantık Paradigması (Fuzzy Logic)

Modern algoritmalar, karmaşık ve belirsiz problemlerde etkili olup, dinamik sistemler ve büyük veri setlerinde öğrenme yetenekleri sayesinde zamanla performanslarını artırabilirler. Ancak yüksek hesaplama gücü gerektirmeleri, sonuçların açıklanabilirliğinin düşük olması ve veri yanlışlıklarına karşı duyarlılık gibi dezavantajları mevcuttur. Alternatif olarak bulanık mantık, insanın belirsiz karar verme süreçlerini modelleyerek doğru/yanlış ikiliğinin ötesinde aralık değerlerle çalışır. Bu yöntem, belirsiz ve kesin olmayan bilgileri işleyerek mantıklı kararlar alınmasını sağlar, özellikle kontrol sistemlerinde kullanılır. Ancak bulanık mantık modellerinin tasarımı karmaşık olabilir ve doğru sonuç için dikkatli yapılandırma gerektirir.³¹

1.4.3. Hibrit Yapay Zekâ Paradigması

Hibrit yapay zekâ, klasik (sembolik) ve modern (veri tabanlı öğrenme) yapay zekâ yöntemlerini birleştirerek her iki yaklaşımın güçlü yönlerinden faydalanan esnek ve etkili bir yapay zekâ türüdür. Karmaşık ve dinamik problemlerde yapılandırılmış ve yapılandırılmamış verilerle çalışabilir, karar süreçlerini daha anlaşılır kılar.³² Ancak farklı yöntemlerin entegrasyonu karmaşıklığı artırabilir ve daha fazla kaynak gerektirebilir.³³ Günümüzde sağlık, finans, robotik ve dil işleme gibi alanlarda yaygın olarak kullanılan hibrit yapay zekâ, klasik algoritmaların hızlı çözümler sunduğu yapılandırılmış problemler ile modern algoritmaların büyük veri ve belirsiz durumlarda üstün olduğu alanları tamamlayıcı şekilde bir araya getirir.³⁴

2 İSLAM HUKUKU VE YAPAY ZEKÂ YAKLAŞIMLARI

Bu başlık altında İslam hukukunun kavramsal mahiyeti bağlamında yapay zekâ paradigmaları ile ilişkisini ortaya koyacağız. Bu doğrultuda İslam düşüncesinde aklın ve zekânın yerini, yeter miktarda İslam hukukunu ve ilişkili kavramların mahiyetini tanımlayacak; kavramların mahiyeti ile önceki bölümde açıklanan yapay zekâ paradigmalarını karşılaştıracacağız. Böylece şer'î hüküm karşısında yapay zekânın konumunu tespit edeceğiz ve "yapay zekânın fıkhedebilme imkânına"na cevap arayacağız.

2.1. İslam Düşüncesinde Akıl ve Zekânın Mahiyeti

Beyinde bilginin işlendiği ve bilme eyleminin gerçekleştiği alanlar olarak akıl ve zekâ birçok yerde eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Soyut kavramlar oldukları için akıl ve zekâ kavramlarını tanımlamak güçtür. Türkçede akıl kavramının karşılığı olarak insanın anlama, kavrama ve düşünme gücü; zekâ içinse akıl yürütme, algılama, düşünme, yargılama ve

²⁸ Görz - Nebel, *Yapay Zekâ*, 126-127; Ercan Öztemel, *Yapay Sinir Ağları* (İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2006), 21-22.

²⁹ Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 631.

³⁰ Kamer, *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık*, 51-52.

³¹ Yücel Yüksel, *Puslu Mantık ve Felsefi Arka Planı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 8; Yücel Yüksel, "Yapay Zekâ ve Puslu Mantık", *Felsefe Arkivi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları* 32 (2008), 40; Öztemel, *Yapay Sinir Ağları*, 19-20.

³² S. Wermter - R. Sun, *Hybrid Neural Systems* (Heidelberg: Springer-Verlag, 2000), 90.

³³ A. Farhangi - A. Sohmschetty, "SCOTUS Outcome Prediction: A New Machine Learning Approach", *Research Handbook on Big Data Law*, ed. R. Vogl (UK: Edward Elgar Publishing, 2021), 195.

³⁴ Muhammet Atalay, "Yapay Sinir Ağları ve Bulanık Mantığın Birlikte Kullanıldığı Hibrit Modeller ve Uygulamaları", *Eurasian Academy of Sciences* 14 (2019), 121-131.

ferasetli olma gibi mefhumlar kullanılmıştır.³⁵ İngilizcede akıl için zekâya ait işlerin yapıcısı ve kişinin zihinsel faaliyetler alanı anlamında "mind", zekâ içinse anlama, bilme yeni ortamlara uyum sağlama, problem çözme ve öğrenme gibi mefhumları ihata eden "intelligence"³⁶ kavramı kullanılmıştır.³⁷ Akıl ve zekâ birbirine yakın görünse de aslında farklı kavramlardır. Zekâ, kişinin problem çözme, öğrenme ve hızlı düşünme kapasitesini ifade eder; yani bilişsel becerilerin bir ölçüsüdür. Akıl ise doğruyu yanlıştan ayırma, sağduyulu karar verme ve ahlaki sorumluluk taşıma yetisidir.³⁸

Kur'ân-ı Kerîm terminolojisinde akıl, bilgi edinmeye yarayan güç olarak tanımlanmıştır. Çokça temas edilen akletme faaliyeti de akli kullanarak doğru düşünme şeklinde ifade edilmiştir. Akletme ile yakın ilişkisi olan tefekkür kavramından ise bir şey hakkında aklın idrakler ve bilgiler doğrultusunda çalıştırılması şeklinde bahsedilmiştir.³⁹ Kur'ân-ı Kerîm'e göre ilahi emir ve yasaklar karşısında insanın sorumluluk altına girmesini sağlayan, onun her türlü davranışına anlam kazandıran hatta insanı insan yapan unsur akıldır.⁴⁰

İslam düşüncesinde akıl, felsefe, kelim, tasavvuf ve İslam hukuku alanlarında farklı hususiyetleriyle dikkate alınarak değişik şekillerde tanımlanmıştır. İslam alimleri aklı, Allah Teâlâ'nın insan bedenine bağlı olarak yarattığı ruhani bir cevher olarak görürler. Kimine göre başta kimine göre ise kalpte yer alan akıl, hak ile batılı birbirinden ayırabilen bir nurdur. İslam düşüncesinde akıl, insanın bilme ve düşünme yetisini ifade etmekle birlikte İslam düşüncesi akli zekâdan üstün tutarak hakikatleri bilmeye yönelik yüksek etkinliği ifade eden öz anlamına tebdil etmiştir.⁴¹ İslam bilginleri akli sadece duyu organlarımızın ya da beynimizin çalışmasından doğan maddi bir mekanizma olarak gören düşüncelerin aksine onu, insanın doğuştan getirdiği zamanla şekillenen ruhi bir güç olarak görmektedirler.⁴² İslam düşüncesi akla verdiği bu önemin yanında, akıl için belirli sahalar çizmiş ve insanın bütün problemlerini akıl ile çözebilecek güçte olmadığını da belirtmiştir.⁴³

İslam dininde vahyin anlaşılmasında en önemli kriter akli selimdir. Akıl sayesinde insanlar, hükümler arasındaki bağlantıları kavrar ve muhakeme yapabilir. Bu yönüyle akıl, İslam hukukunda da önemli bir yer tutmaktadır. Kelamcılar ve İslam hukukçuları bu konuda ittifak etmişlerdir. Allah'ın mükellef kıldığı tüm ilimlere istidlal yolu ile ulaşmak ancak akıl sayesinde mümkündür.⁴⁴ Aklın işlevsel sahasına giren en önemli alanlardan birisi de fıkhetme ve ictihad faaliyetidir. Bilindiği üzere İlahi hükümler delillere dayanır. Delil açıkça mevcut ise ondan anlaşılan manaya göre hükmedilir. Şayet delil yoksa derinlemesine gayretle hükme varılır ki bu da ictihadla olur.⁴⁵ İctihad için gereken çaba ve güç akıl ile meydana gelmektedir. Bu durumda mükellef için anlama eylemi vahiyle değil akılla gerçekleşeceği için ictihad aklen caiz olur.⁴⁶

2.2. İslam Hukukunun Tanım ve Mahiyeti Bağlamında Zekâ Mefhumu

Gelenekteki adıyla fıkıh, modern adıyla İslam hukuku; İslam dininin şer'î amelî hükümleriyle ilgilenen bilim dalıdır.⁴⁷ Fıkıh, sözlükte anlamak, kavramak, bilmek ve keskin zekâ gibi anlamlara gelir. Bu anlamda fıkıh sıradan bir bilme değil, bilinenin künhüne vakıf olarak ince ve derinlemesine bir bilmeyi ifade eder.⁴⁸ Fıkıh söyleyenin sözündeki meramını, hikmetini ve sözün sarf edilme maksadını bilmeye denir. Aynı zamanda bir hususu anlama, görünenin bilgisinden hareketle görünmeyenin bilgisine ulaşmayı ifade eder. Fıkıh kelimesinin işlevsel kalıbı olan "tefakküh", meselenin inceliklerini

35 "Akıl" (Erişim 17 Aralık 2024).

36 Yapay zekâ kavramındaki "zekâ" kelimesi lafız olarak "intelligence" köküne dayanmaktaysa da; yapay zekâ yaklaşımlarından hareketle buradaki zekânın bilme ve anlama değil problem çözme ve öğrenme yönünde anlam taşıdığını söyleyebiliriz.

37 Ferhat Bayık, "Aristoteles ve Descartes Bağlamında Akıl ve Zekâ Kavramlarının Farkları", *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18/1 (2019), 173.

38 Ian J. Deary, *Zekâ* (Ankara: Dost Kitabevi, 2015), 7; Beyda Çalışkan, "Akıl ve Zeka Arasındaki Fark", (11 Eylül 2021).

39 Bakara, 2/44; Enam, 6/50; 73; Enfal, 8/22; Enbiya, 21/10; Kasas, 28/60; Rum, 30/8

40 Süleyman Hayrı Bolay, "Akıl", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 239.

41 Gazzâlî aklı, mümkünin imkânı, muhalin imkânsızlığı, vâcibin zorunluluğu gibi zarûriyyâtı bilmek, tecrübe yoluyla bilgi edinmek şeklinde tanımlamıştır. Bk. Gazzâlî, *Şerefü'lakli ve Mâhiyyetuhû* (Beyrut, 1986), 66; Gazzâlî, *Mi'yâru'l-İlm* (Beyrut, 1990), 55-60; M. Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Umut Matbaası, 1992), I/566; Bolay, "Akıl".

42 Muhammed b. Mukrim İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, 1300), 11/458; Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl Serahsi, *Usûlü's-Serahsi* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/1/346-347; Ali İbn Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 132; Yusuf Şevki Yavuz, "Akıl", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/244.

43 Semra Yazıcı, *Kelam'da Aklın Konumu ve Sınırı* (Elazığ: Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 6, 79; İsmail Bulut, "Vahyin Bilimsel Temellendirme İmkânı", *Eskişeni* 47 (25 Eylül 2022), 614.

44 Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu Usulî'l-Hamse* (Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988), 44.

45 Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şafîî, *er-Risale* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 378.

46 Seyfeddin Âmidî, *el-İhkâm fi Usulî'l-Ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985), 398-399.

47 İslam hukukunun tanım ve mahiyeti hakkında tartışmalar için bk. Abdulvahap Hallaf, *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. Hüseyin Atay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 64-80; Murteza Bedir, "Fikih to Law: Secularization through Curriculum", *Islamic Law and Society* 11/3 (2004), 378-401; Ahmet Yaman, "Fıkıhın Mahiyeti, Özellikleri ve Toplumsal Yürürlüğüne Etki Eden Bazı Yöntemleri", *Eskişeni* 24 (22 Mart 2012), 5-18; Talip Türkan, "Fıkıh ve Hukuk -İslam Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişeni* 24 (22 Mart 2012), 19-25; Kaşif Hamdi Okur, "İslam Hukuku Açısından Toplum Hukuk İlişkisi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (25 Aralık 2020), 7-46; Faruk Beşer, "Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi", (ts.), 34.

48 Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufad al-Râgıb el-İsfahânî, *Müfredât Elfâzî'l-Kur'ân* (Dımaşk: Daru'l-Kalem, 2009), 384-385.

kavrama anlamına gelir.⁴⁹

İslam'da dinî hükümlerin temel iki kaynağı olan Kur'an ve sünnetin kabulü, anlaşılması ve yorumlanması, aklın rehberliğinde mümkündür. Bu bağlamda, nakil ve akıl, birbirini tamamlayan ve dengeleyen iki temel unsur olarak işlev görmektedir. Bu anlamda İslam hukuku, Müslüman hukukçuların Kur'an ve Sünneti bir takım usûl ilkeleriyle yorumlayarak ulaştıkları zihni sonuçlar toplamı olup bu sonuçlar birer icthadi hüküm; icthad ise ilahi iradeyi tespit yönündeki zandır. İslam hukukunda kıyas, re'y, istidlâl ve istinbat gibi benzer içerikli kavramlarla birlikte icthad, nakil karşısında aklın rolünü temsil eden kavramlar arasında merkezi bir konuma sahiptir.⁵⁰

İslam hukukunun kavramsal mahiyetinden hareketle çalışma konumuzla ilişkili olarak ön plana çıkan iki önemli husustan bahsedebilir ki bunlar, İslam hukukunun merkezinde hukuki hükmün olduğu ve bu hükme ulaşmanın zihni bir çaba ile gerçekleştiğidir. Bu bağlamda fıkhnın, insan davranışlarına ilişkin dinî hükümleri ortaya çıkarma (izhar, keşf, beyân) amacına yönelik olarak yapılandırılmış zihni bir faaliyet biçimini temsil ettiği söylenebilir.⁵¹ Hükme ulaşmak için gerçekleştirilecek zihni çaba var olan hükmü bilme (ilim-malumat) hükmü derinlemesine anlama-kavrama (istidlâl/beyân/istinbat) ya da hakkında hüküm olmayana uyarlama (icthad-fetva) şeklinde oluşabilir. Buradan hareketle İslam hukukçusunun şer'î ameli hüküm üzerine insan zihninde gerçekleşen bilme, anlama ve uyarlama eylemlerini icra ettiğini söyleyebiliriz.⁵²

2.3. İslam Hukukunun Kavramsal Mahiyeti Bağlamında Yapay Zekâ Yaklaşımları

Bu başlık altında, yukarıda İslam hukuku perspektifinden analiz ettiğimiz yapay zekânın çalışma sistemi, yapay zekâ yaklaşımları, akıl-zekâ ve yapay zekâ ilişkisini fıkhnın kavramsal mahiyeti bağlamında bütüncül bir yaklaşımla değerlendireceğiz.

Bilindiği üzere İslam hukuku doğrudan nastan ya da nassa bağlı olarak gerçekleşen icthadla ortaya konan şeri ameli hükmü konu edinir. Fıkhnın naslardan hüküm çıkarma ameliyesi olarak aslında insanın şer'î hükme konu olan metin üzerine derin düşünerek istenilen anlamlı sonuçları elde etme çabasıdır.⁵³ Şer'î hükümlere ait metinler genellikle bilme ve anlama şeklinde insan zihninde gerçekleşen faaliyetlerle kavranabilir.⁵⁴ Fıkhi bilgiyi anlamamanın insan beyninin derinliklerinde gerçekleşen süreci tefakkuh olarak adlandırılır.⁵⁵ Hakkında şer'î hüküm olmayan konular ise şer'î hüküm olanlara uyarlanarak sonuca varılır. Bu faaliyetin en genel adı icthaddır.⁵⁶ Öyleyse fıkhnın kavramsal mahiyetini tefakkuh ve icthad oluşturmaktadır. Zihinsel süreç açısından fıkhetme bilme ve anlamayı; icthad ise uyarlamayı ifade etmektedir. İnsanın düşünme faaliyetine zihnin fiziksel yapısından soyut yapısına kadar dahili ve harici etkenler tesir etmektedir. Tefakkuh ve icthad faaliyeti de sadece zihinde gerçekleşen bir faaliyet olmayıp ona etki eden pek çok müessir vardır.⁵⁷ Bu durumda bu faaliyeti gerçekleştirmeye çalışacak yapay sistemlerin dahili ve harici pek çok vasfa sahip olması gerekir.

Önceki bölümde belirttiğimiz gibi insan zekâsını taklit etmeye çalışan yapay zekâ sistemleri, insan merkezli yaklaşımlar ve rasyonalite temelli yaklaşımlar üzerinden şekillenmektedir. İnsan merkezli yaklaşımlar, yapay zekânın insan davranışını ve düşüncesini taklit etme kapasitesi üzerine odaklanırken; rasyonalite temelli yaklaşımlar, ideal bir zekânın nasıl olması gerektiğini matematiksel ve mantıksal çerçevede tanımlamaya çalışır. Günümüzde geliştirilen yapay zekâ sistemlerinin çoğu, bu yaklaşımların bir kombinasyonunu içerirken nihai hedef, akıllı sistemler ortaya koymaktır.⁵⁸

Yapay zekâ sistemlerinin temel hedefi insan merkezli ve insan gibi düşünebilen mekanizmalar geliştirmek olsa da günümüzde yapay zekâ, anlama ve kavrama süreçlerinin doğasını taklit yerine, bu süreçleri simüle eden matematiksel modeller, algoritmalar, istatistiksel öğrenme yöntemleri, sinir ağları ve veri işleme tekniklerini kullanarak çalışır. İnsan beyni, nöronlar arasındaki karmaşık bağlantılar sayesinde bağlamsal anlam ve sezgisel kavrayış geliştirirken; yapay zekâ sistemleri, büyük veri kümelerinden öğrenerek örüntülere dayalı tahmini çıkarımlar yapar. Bu nedenle, mevcut yapay zekâ yaklaşımları, insan zekâsının işlevsel yönlerini belirli ölçüde taklit edebilse de, insan zihninin sahip olduğu bilinç,

49 Zeynüddin Muhammed Abdürreâf b. Tâcîl'ârifin b. Nûriddin Ali Münâvî, *et-Teârif* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1410), 193; Beşer, "Bir Bilgi Türü Olarak Fıkhnın ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi", 35.

50 Serahsi, *Usûlû's-Serahsi*, 2/143; Fahrettin Atar, *Fıkhnın Usûlû* (İstanbul: Marmara İlah. Fak. Yay., 2002), 4; H. Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: Bilay Yayınları, 2017), 9; Mehmet Kubat, "İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu", *Milel ve Nihal* 8/1 (2011), 112.

51 Talip Türcan, "Fıkhtan İslam Hukukuna", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 11.

52 Fahrettin Atar, "Fetva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486-488; H. Yunus Apaydın, "İctihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432-440; Ferhat Koca, "İstidlâl (Fıkhnın)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/323; Ferhat Koca, "İstinbat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/368.

53 Hatib Bağdâdî, *Kitâbu'l-Fakih ve'l-Mütefekkih* (Dammâm: Daru İbni'l-Cevzi, 1996), 189; Hayreddin Karaman, "Fıkhnın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/1-3.

54 Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 9, 265; Seçkiner, "Yapay Zekâ Tabanlı İctihad Faaliyeti Üzerine Yeni Bir Keşif: Dijital İctihad", 434-435.

55 Münâvî, *et-Teârif*, 193.

56 Çalışmamızda fıkhnın kavramsal mahiyetini doğrudan ilgilendiren tefakkuh ve icthad faaliyeti merkeze alınmıştır. Fetva, bunlar arasında icthadla yakın ilişkisine rağmen daha özel bir alanın adı olması itibarıyla çalışmamızda kavram olarak ayrı bir adlandırma şeklinde kullanılmamıştır.

57 Bağdâdî, *Kitâbu'l-Fakih ve'l-Mütefekkih*, 168-170.

58 Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 1-5; Kamer, *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık*, 37-40.

bağlamsal anlama ve sezgisel kavrayış düzeyine ulaşmaktan hâlâ uzaktır.⁵⁹

Bu durumun temel nedeni, günümüzde kullanılan yapay zekâ yöntemleri ve bunların bağlı olduğu yaklaşımlardan kaynaklanmaktadır. Zira günümüz yapay zekâ sistemleri, insan zekâsını birebir yeniden üretmekten ziyade, onun belirli işlevlerini taklit ederek pragmatik faydalar sağlamayı amaçlamaktadır. Günümüzde büyük dil modelleri insan benzeri dil üretimi gerçekleştirirse de, bu üretim gerçek bir anlama sürecine dayanmaz; sistemler, kullanıcıya işlevsel yanıtlar sunmayı hedefleyen yapılar olarak geliştirilmiştir. Yani günümüz yapay zekâ sistemleri insan gibi düşünme gayreti yerine insan gibi davranarak çıkarım yapmaktadır. Bu durum, yapay zekânın, insan katkısı olmadan ortaya koyduğu içeriklerin genellikle özgünlük ve yaratıcılık açısından sınırlı kalmasına yol açmaktadır. Henüz varsayımsal olan genel ve süper zekâ türleri ise insanı aşan bilişsel kapasiteler öngörmekle birlikte ciddi etik ve varoluşsal kaygılar doğurmaktadır. Öyleyse, insan zekâsı ve yapay zekâ birbirine rakip değil, tamamlayıcı nitelikte düşünülmelidir.⁶⁰

Çalışmamızda analiz ettiğimiz bulgulara göre, fıkıhın kavramsal mahiyetini oluşturan derinlemesine çaba ile anlama ve kavrama yoluyla hükme varma faaliyetini yapabilecek bir yapay zekânın bunu sadece rasyonel sistemlerle gerçekleştirmesi mümkün değildir. Sadece matematiksel modellere ve mühendislik ilkelerine dayalı teorik bir çerçeve ile bilginin künhüne vakıf bir idrakten yoksun olarak fıkhedilemez.⁶¹ Günümüzde popüler olan üretken yapay zekânın da bu mantıkla hareket ettiği düşünülürse fıkhetme olasılığından şimdilik söz edemeyiz. Zira fıkıhın şeri hükme dayalı olması ve şer'î hükmün zihinsel çıkarım çabası ile sürdürülebilir hale gelmesi, tefakkuh edecek zekânın bilinç merkezli ancak davranışsal ve bilişsel ortak bir süreçle hareket etmesini zorunlu kılacaktır. Unutmamak gerekir ki fakih zekâsı, şer'î hükümleri anlama ve kavrama yoluyla zihninde idrak edip, manaya delaletin şekilleri ile lafzı tahlil ederek ayıklayıp, hepsinden önemlisi bir insan olarak tüm düşünce, davranış ve duygularıyla bu lafzı içselleştirerek sonuca varmaktadır.⁶² Yapay zekâ ise bunu -şimdilik- mantûkun delâletini idrak etmeksizin ve salt rasyonel yolla gerçekleştirmektedir. Yapay zekânın akletmenin mahiyetinde yer alan ruhi bilinç, ahlaki vasıf⁶³ ve akliselim gibi meziyetlere sahip olmadan fıkhedebilmesi mümkün değildir.

Tefakkuh sadece zihinde gerçekleşen rasyonel bir faaliyet olmayıp ona etki eden imânî, hissi, manevi, tecrübi vb. âmillere sahiptir.⁶⁴ Her şeyden önce fakih mü'min ve Müslüman olmak zorundadır. Zira akletmeyi ifsat edecek kötülüklerden ayıklayan imânî kabuldür. İmânî kabul, salt aklın idrakinden öte kalbin tasdiki ile gerçekleşir. İslam düşüncesinde akıl zekâdan ayıran en önemli nokta burasıdır.⁶⁵ Zira insan zekâsının gerçekleştirdiği rasyonalite, Müslümanın iman ve İslam'a dayalı davranışsal bilişinin (doğal, şer'î ve ahlaki davranışlar) duygularında uyandırdığı hissedilir etkisiyle kemale ermiştir.⁶⁶ Bu iki bilincin (akıl ve kalp) birleşmesi,⁶⁷ Müslümanın makâsıd'ı-ş-şerîa'yı anlamlandırmasına da katkı sağlamaktadır.⁶⁸ Bu durumda fıkıh-iman arasındaki bu ilişkiye binaen günümüz yapay zekâ sistemlerinin tefakkuhu düşünülemez.

Kavramsal mahiyetiyle fıkıh, söyleyenin sözündeki meramını, hikmetini ve sözün sarf edilme maksadını bilmeyi kapsar.⁶⁹ Fıkhetme, selim bir fitrî bilincin (akliselim), bilgi, sezgi ve duygunun harmanlanmış tesiri olan hikmetin ve daha birçok müessirin etkisinden bağımsız değildir.⁷⁰ Bu durumda yapay zekânın fıkıhın kavramsal mahiyetinde taklit edemeyeceği en önemli hususlardan birisi de hikmetle ta'lil konusudur. İslam hukukçularının çoğunluğu hikmetle ta'lili kabul etmeseler de vakıa pek çok hükmün hikmetle ta'lil edilerek yeni hükümlere uyarlandığını göstermektedir.⁷¹ İctihad faaliyetinde hikmetle ta'lil uygun görülmesi bile illetin tespitinde hikmetlerin ayıklanmasında hikmet bilincine sahip olunması gerektiği ortadadır. Hikmet gibi munzabıt olmayan ve duygusalılık barındıran bir olgunun yapay zekânın

59 Pedro Domingos, *Master Algoritma* (İstanbul: Paloma Yayınevi, 2015), 36; Russell - Norvig, *Artificial Intelligence: A Modern Approach*, 30-34; Öztemel, *Yapay Sinir Ağları*, 20-26; İçen - Günay, "Uzman Sistemler ve İstatistik", 39-41; Görentaş - Uçkan, "Makine Öğrenmesi Yöntemleri Kullanılarak Mahkeme Kararlarının Kümelenmesi", 157.

60 Aram Bahrini, "ChatGPT: Applications, Opportunities, and Threats", *Preprint accepted in IEEE Systems and Information Engineering Design Symposium*, (2023); Greg Pavlik, "Üretken Yapay Zeka nedir? Nasıl Çalışır?" (11 Şubat 2023); "Yapay Zeka Türleri: Temel Kategorileri ve Kullanımları Keşfedin" (26 Mart 2025); Jiajie Zhang, "Artificial Intelligence Versus Human Intelligence: Which Excels Where and What Will Never Be Matched" (01 Ekim 2024).

61 İbn Hazm'a göre fıkıh, insanın idrak ve fiili ile ilişkili insana ait bir vasıftır. Bk. Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-İfâkî'l-Cedide, 1929), 5/122.

62 Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 392; Yıldray Sipahi, "İstihsânın Gerçek Mahiyeti-1 -Kitâb Kapsamında Akılla Birlikte-", *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2020), 57-58.

63 Ahmet Yaman, "Fıkıhın Arka Plan Ögesi Olarak Ahlak", *Makâsıd ve İctihad İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları*, ed. Ahmet Yaman (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 42.

64 Beşer, "Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi", 35.

65 Gazzâlî, *Şerefü'lakli ve Mâhiyyetuhü*, 66; Bağdâdî, *Kitâbu'l-Fakih ve'l-Mütefekkih*, 189-190; Bolay, "Akıl".

66 H. Yunus Apaydın, "Din ve Fıkıh", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 30; Kemal Yıldız, "Din Adına Konuşmanın Fıkıh-Tefakkuh Açısından Değerlendirilmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 165-166.

67 Mübârekpûri, fıkhetmenin mahiyetini kalpte başlayan dilde oluşan ve amelde ortaya çıkan anlayış olarak ifade etmiştir. Bk. Ebû'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahim Mübârekpûri, *Tuhfetü'l-Ahvezi bi-Şerhi Câmi'i't-Tirmizi* (Kahire: Matbaatü'l-Ma'rife, 1964), 7/378.

68 Fatih Çınar, "Makâsıd İctihad İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (2021), 341.

69 Bağdâdî, *Kitâbu'l-Fakih ve'l-Mütefekkih*, 189; Beşer, "Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi", 45.

70 Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî Şâtûbî, *el-Muvafakât fî Usûli'l-Fıkıh* (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2004), 4/98.

71 İbrahim Özdemir, "Usûlcülerde Hikmetle Ta'lil", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/21 (29 Aralık 2018), 757.

rasyonel sistemine entegrasyonu güçtür.

Tefakkuha tesir eden amiller arasında maslahat olgusuna da değinmek gerekir. Maslahat ve kamu vicdanı gibi unsurların fıkhetme, ictihad etme ve yargılama gibi faaliyetlerde sonuca varırken son derece önem arz ettiği bilinen bir gerçektir.⁷² Özellikle ahlak, adalet ve merhamet bilincinin salt rasyonel mantıkla bir zekâyı entegrasyonunun ideal sonuçlar doğurması düşünülemez. Hukuk sadece katı kuralları toplumda işleten bir mekanizma olmayıp muhatabı akıl ve duygulardan oluşan insan olması hasebiyle hem birey hem de toplumun manevi dinamiklerini dikkate almak durumundadır.⁷³ Bu durumda yapay zekânın bu dinamikleri dikkate alabilecek yeni yaklaşımlarla geliştirilmesi elzemdir. Maslahat, mefseket ve kamu vicdanına dair idraki yapay zekânın dikkate alma becerisini zaman gösterecektir.

Bu değerlendirmelerin ardından şunu da belirtmek isteriz ki; şaşırtıcı derecede ilerleyen yapay zekâ teknolojileri yapay zekânın gelecekte fıkhedebilme olasılığına da göz kırpmaktadır. Buna binaen insan beynini istatistiksel olarak taklit etmenin ötesinde insan gibi düşünebilen, sezebilen ve ahlaki duyguları algılayabilen denetimli ve güvenli yapay zekâ sistemlerinin insana entegrasyonu (hibrit yaklaşımlar) ihtimaline dayanarak⁷⁴ yapay zekânın fıkhetme olasılığından bahsedilebilir.

Yapay zekânın fıkhedebilme potansiyeli ile hukuki ictihadları kullanarak hükme varmasını ayırmak gerekir. Günümüzde yapay zekâ duygulara, inanca ve kişisel görüşlere sahip olmasa da delillere, kaynaklara, mantığa ve uygulamaya dayalı bilgi temelli analiz yapabilmektedir. Böylece gelişen yapay zekâ çalışmaları, fakihlerin elde ettikleri şer'î hükümlerden hareketle uyarılama yoluyla, ictihadî hüküm⁷⁵ elde etmeyi mümkün kılabilir.⁷⁶ Ancak klasik algoritmalara dayalı klasik yapay zekâ paradigması ile tutarlı sonuçlar elde edebilecek kural tabanlı uzman sistemler⁷⁷ geliştirilerek İslam hukuku alanında yapay zekâ tabanlı ictihad faaliyetinin imkanından söz edilebilir.⁷⁸ Bu faaliyetin modern yapay zekâ da olduğu gibi veri analizine değil veri işlenmesi⁷⁹ ile öğretmensiz makine öğrenmesi değil öğretmenli öğrenme yöntemine (denetimli öğrenme)⁸⁰ ayrıca açıklanabilir öğrenme algoritmalarına dayanması daha isabetli olacaktır.⁸¹ Diğer yandan şer'î hükümlerin yetkin İslam hukukçularının işbirliği ve kurumlar eliyle geliştirilecek veri analizlerine yönelik doğal dil işleme yöntemleri⁸² ve kural tabanlı uzman sistemlerin birleştiği hibrit yaklaşımla yapılacak çalışmalar yapay zekânın ictihad edebilmesine ya da ictihad faaliyetinde fakihlere destek olmasına olanak sağlayacaktır. Bu noktada klasik ve modern paradigmalara dayalı açıklanabilir hibrit tasarımların⁸³ geliştirilmesi önem arz etmektedir.⁸⁴

Yapay zekânın İslam hukuku araştırmalarında bilme ve uyarılama alanlarında sıralama ve sınıflandırma amacıyla kullanımı günümüz açısından mümkündür. Son yıllarda hukuk alanında mahkeme kararları üzerine yapılan tasarımlar ile hukukçulara yardımcı sıralama, sınıflandırma ve hatta makine öğrenmesi algoritmalarına dayalı pek çok sistem (dijital avukatlık ve sanal yargıç) geliştirilmiştir.⁸⁵ Bu bağlamda yapay zekâ İslam hukuku araştırmacılarına kaynağa, usul ve furiya ait veriye ulaşmada yardımcı olabilir. Ayrıca fetva ve kazai ictihad alanlarında fakihlere ait bilgilere ulaşmada

72 İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003).

73 Ahmet Güneş, "Dini Hükümlerde Vicdani Sorumluluk", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2008), 78-79.

74 Öztemel, "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği", 109; Utku Köse, "Güvenli Yapay Zekâ Sistemleri İçin İnsan Denetimli Bir Model Geliştirilmesi", *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi* 6/1 (28 Mart 2018), 95.

75 Günümüzde yapay zekâdan elde edilen bilgi, yapay zekânın çalışma sistemi olan tahminler bileşkesinden hareketle zannî bilgi olarak değerlendirilebilir. Öyleyse fakihin ictihadi çaba ile elde ettiği bilgi ile yapay zekânın elde ettiği sonuç zannîlik açısından benzerlik taşımaktadır. Zannî bilgi ve ictihad tartışması için bk. Mehmet Zahir Karataş, "İslam Hukukunda Zannî Bilginin Delil Değeri Bağlamında İctihad", *Van İlahiyat Dergisi* 9/15 (2021), 234.

76 Ancak bu mümkün olsa bile bununla amel edilip edilemeyeceği -müctehidin Müslüman olma şartına binaen- ayrı bir tartışma konusudur. Bk. Kaşif Hamdi Okur, *Fetvada Dil ve Üslup* (Ankara: Ay Yayınları, 2018), 64-65; Osman Şahin, *Fetvâ Âdâbı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 40-42; H. Yunus Apaydın, *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihad)* (Ankara: Ay Yayınları, 2017), 102; Bilal Esen, *Hanefî Usulcülerinde İctihad Teorisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 110-115.

77 İçen - Günay, "Uzman Sistemler ve İstatistik", 39.

78 Seçkiner, "Yapay Zekâ Tabanlı İctihad Faaliyeti Üzerine Yeni Bir Keşif: Dijital İctihad", 435.

79 Mete, "Sosyal Bilimlerde Büyük Veri Analitiği, Yapay Zeka ve Makine Öğreniminin Kullanımı", 114.

80 Öztemel, *Yapay Sinir Ağları*, 75.

81 Edibli, *Hukuk Açısından Yapay Zekanın İncelenmesi*, 50.

82 Meşhur matematikçi Cahit Arf geliştirdiği makine düşünmesi hipotezinde yapay zekanın temeli olacak nitelikte doğal dil işlemeye önem vermektedir. Bk. Cahit Arf, "Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?", *Atatürk Üniversitesi Üniversite Çalışmalarını Muhite Yayıma ve Halk Eğitimi Yayınları Konferanslar Serisi* 1 (1959), 91-103.

83 Farhangi - Sohmshtetty, "SCOTUS Outcome Prediction: A New Machine Learning Approach", 195; Edibli, *Hukuk Açısından Yapay Zekanın İncelenmesi*, 25; Rahmi Ahmet Selim Deliloğlu - Ayça Çakmak Pehlivanlı, "Hibrit Açıklanabilir Yapay Zeka Tasarımı ve LIME Uygulaması", *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi* 27 (2021), 235.

84 Murat Çinici - Muhammed Kızılgeçit, "Yapay Zekâ Ve Din Psikolojisi", *Diyanet İlmi Dergi* 59 (2023), 761-762.

85 Edibli, *Hukuk Açısından Yapay Zekanın İncelenmesi*, 64-66; Muhammed Burak Görentaş, "Hukukta Yapay Zekâ", *Social Science Development Journal* 8/41 (ts.), 12; Muhammed Burak Görentaş vd., "Uyuşmazlık Mahkemesi Kararlarının Makine Öğrenmesi Yöntemleri ile Sınıflandırılması", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 28/3 (2023), 947-961.

kolaylık sağlayabilir. Diğer taraftan chatbotlar⁸⁶ kullanılarak soru cevap yöntemi ile fikhî sorulara cevap veren yöntemlerin kullanılması hassas ve derin öğrenme yöntemleri ile dil işleme algoritmalarını gerekli kılmaktadır. Bu noktada yetkin İslam hukukçularının multidisipliner çalışmalar yaparak İslam hukuku sahasına ait doğru algoritmaları seçmeleri ya da oluşturmaları elde edilen sonuçların güvenilirliği açısından önemlidir.⁸⁷

SONUÇ

Yapay zekâ teknolojileri, günümüzde birçok alanda olduğu gibi İslam hukuku alanında da önemli imkânlar sunmaktadır. İslam hukukunun kavramsal mahiyetini ifade eden fıkhetme ve ictihad gibi faaliyetler, yalnızca veriye dayalı analizlerle değil; aynı zamanda derin bir zihinsel çaba, sezgi, etik duyarlılık ve bağlamsal bilgi ile mümkündür. Bu nedenle, mevcut yapay zekâ sistemlerinin İslam hukukunun kavramsal ve teopratik boyutlarını tam anlamıyla kavrayarak bağımsız hüküm üretebilmesi mümkün değildir. Zira niteliğine “yapay” vasfı eklenen bir makinanın sezgisel, davranışsal, duygusal ve zihinsel çaba sonucu elde edilen fikhî bilgiyi, uzman eli değmemiş düzensiz veriler üzerinde yapılan tahmin hesaplarıyla elde edilen sonuçlardan hareketle simule etmesi, hele de bunu künhüne vakıf bir idrakten yoksun olarak gerçekleştirmesi oldukça zordur. Bununla birlikte, yapay zekânın fıkıh alanında destekleyici ve kolaylaştırıcı roller üstlenebileceği açıktır. Özellikle hakkında hüküm olmayan konularda uyarılma yoluyla ictihad faaliyetine katkı sağlaması mümkündür. Bunun için uzman İslam hukukçularının katkı sağladığı multidisipliner çalışmalarla kural tabanlı hibrit yapay zekâ yaklaşımlarının geliştirilmesi gerekir. Gelecekte insan benzeri düşünme ve öğrenme kapasitesine sahip hibrit yapay zekâ sistemlerinin geliştirilmesiyle, bu teknolojilerin İslam hukuku uygulamalarında daha etkin ve bağlama duyarlı roller üstlenmesi mümkün olabilir. Ancak bu sistemlerin rolü, ictihadın asli öznesi olmak değil; kural tabanlı sistemler, doğal dil işleme, makine öğrenmesi ve bulanık mantık gibi araçlar yoluyla dinî otoritelere destek sağlamakla sınırlı kalmalıdır. Nihai hükmün verilmesi, etik sorumluluk ve bağlam bilgisi gerektirdiğinden, mutlaka insan aklının ve ilmi rehberliğin denetiminde olmalıdır. Bu nedenle İslam hukukçularının bu teknolojik gelişmelere karşı edilgen değil, proaktif ve yönlendirici bir tavır benimsemeleri, yeni teopratik sahanın açılması açısından önem arz etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Alpaydın, E. *Machine Learning: The New AI*. London: MIT Press., 2016.
- Altun, Muhammed Latif. “Yapay Zekâ Üzerine Fikhî Bir Analiz”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 26/2 (2024), 227-249.
- Âmidî, Seyfeddin. *el-İhkâm fi Usûl’l-Ahkâm*. Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1985.
- Apaydın, H. Yunus. “Din ve Fıkıh”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 3 (2004), 27-33.
- Apaydın, H. Yunus. *Fıkıhın Kaynakları (Nass ve İctihat)*. Ankara: Ay Yayınları, 2017.
- Apaydın, H. Yunus. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara: Bilay Yayınları, 2017.
- Aram Bahrini. “ChatGPT: Applications, Opportunities, and Threats”. *Preprint accepted in IEEE Systems and Information Engineering Design Symposium*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2304.09103>
- Arf, Cahit. “Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?” *Atatürk Üniversitesi Üniversite Çalışmalarını Muhite Yayıma ve Halk Eğitimi Yayınları Konferanslar Serisi* 1 (1959), 91-103.
- Atalay, Muhammet. “Yapay Sinir Ağları ve Bulanık Mantığın Birlikte Kullanıldığı Hibrit Modeller ve Uygulamaları”. *Eurasian Academy of Sciences* 14 (2019), 121-131.
- Atar, Fahrettin. “Fetva”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atar, Fahrettin. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Marmara İlah. Fak. Yay., 2002.
- Bağdâdî, Hatib. *Kitâbu’l-Fakih ve’l-Mütefekkih*. Demmâm: Daru İbni’l-Cevzi, 1996.
- Bal, Samet Yahya - Sarıkaya, Berat. “Kelami Açıdan İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm”. *Mavi Atlas* 10/2 (2022), 404-418.

⁸⁶ Chatbotlar, kullanıcıların dijital ortamda mesajlaşma yoluyla bir insan ile yazışır gibi iletişim kurdukları ve bir konuda bilgi alma, işlem yapma gibi çeşitli amaçlarla kullandıkları sohbet robotlarıdır. Yapay zekâ teknolojileriyle güçlendirilmiş bu robotlar, kullanıcıların sorularına yanıt verebilir, çeşitli görevleri yerine getirebilir ve kullanıcılarla etkileşime girerek onların ihtiyaçlarına çözüm önerileri sunar. Bk. “Chatbot”, CBOT (19 Şubat 2019).

⁸⁷ Şer’î hükümlere ait veri güvenliği, veri analizi, verilerin işlenmesi; kural tabanlı ya da derin öğrenme algoritmalarının geliştirilmesine dair İslam hukuku araştırmacılarına önemli görevler düştüğünü ve birçok yeni sahanın açıldığını söyleyebiliriz.

- Bayık, Ferhat. "Aristoteles ve Descartes Bağlamında Akıl ve Zekâ Kavramlarının Farkları". *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* 18/1 (2019), 172-187.
- Bedir, Murteza. "Fikih to Law: Secularization through Curriculum". *Islamic Law and Society* 11/3 (2004), 378-401.
- Beşer, Faruk. "Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi". *Usul İslam Araştırmaları* 5/5 (2006), 33-62.
- Boden, Margaret A. "Artificial Intelligence London". *Routledge Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward Craig. London: Routledge, 1998.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 238-242. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bulut, İsmail. "Vahyin Bilimsel Temellendirme İmkânı". *Eskiye* 47 (25 Eylül 2022), 605-638.
- Crevier, Daniel. *AI: The Tumultuous Search for Artificial Intelligence*. New York: Basic Books, 1993.
- Cürcânî, Alî İbn Muhammed el-. *Kitâbu't-Ta'rifât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zekâ ve Hadis". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 109-131.
- Çalışkan, Beyda. "Akıl ve Zeka Arasındaki Fark". <https://www.iienstitu.com/tr/blog/akil-ve-zeka-arasindaki-fark>
- Çınar, Fatih. "Makâsıd İctihad İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (2021), 317-346.
- Çinici, Murat - Kızılgöçit, Muhammed. "Yapay Zekâ ve Din Psikolojisi". *Diyanet İlmî Dergi* 59 (2023), 745-768.
- Deary, Ian J. *Zekâ*. Ankara: Dost Kitabevi, 2015.
- Deliloğlu, Rahmi Ahmet Selim - Çakmak Pehlivanlı, Ayça. "Hibrit Açıklanabilir Yapay Zeka Tasarımı ve LIME Uygulaması". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi* 27 (2021), 228-236.
- Deniz, Sevimli. "Kural Tabanlı Sınıflandırma Algoritmalarının Karşılaştırılması". *Veri Bilim* 4/3 (2021), 72-80.
- Domingos, Pedro. *Master Algoritma*. İstanbul: Paloma Yayınevi, 2015.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28/79-94. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Edibli, Ömer Faruk. *Hukuk Açısından Yapay Zekanın İncelenmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Umut Matbası, 1992.
- Ersoy, Feyzi. *Yapay Zekâ*. İstanbul: Kodlab Yayınları, 2021. https://www.tdk.com.tr/Yapay-Zeka_46602.html
- Esen, Bilal. *Hanefi Usulcülerinde İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Farhangi, A. - Sohmshtetty, A. "SCOTUS Outcome Prediction: A New Machine Learning Approach". *Research Handbook on Big Data Law*. ed. R. Vogl. 185-197. UK.: Edward Elgar Publishing, 2021.
- Gazzâlî. *Mî'yârü'l-İlm*. Beyrut, 1990.
- Gazzâlî. *Şerefü'lakli ve Mâhiyyetuhû*. Beyrut, 1986.
- Genç, Cafer. "Kelâmdaki Bilgi-İman Tartışması Yönüyle Yapay Zekâ ve İman Açısından Ortaya Çıkarması Muhtemel Sorun". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 52 (2019), 113-135.
- Gezer, İbrahim. *İslam Hukukuna Göre Yapay Zekânın Hukuki Mahiyeti*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Görentaş, Burak. *Sanal Yargıç*. İstanbul: Onikilevha Yayınları, ts. Erişim 02 Aralık 2024
- Görentaş, Muhammed Burak. "Hukukta Yapay Zekâ". *Social Science Development Journal* 8/41 (ts.), 1-14.
- Görentaş, Muhammed Burak vd. "Uyuşmazlık Mahkemesi Kararlarının Makine Öğrenmesi Yöntemleri ile Sınıflandırılması". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 28/3 (2023), 947-961.
- Görentaş, Muhammed Burak - Uçkan, Taner. "Makine Öğrenmesi Yöntemleri Kullanılarak Mahkeme Kararlarının Kümelmesi". *Journal of Computer Science* 8/2 (2023), 148-158.
- Görz, Günther - Nebel, Bernhard. *Yapay Zekâ*. çev. Özgür Pozan. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2005.
- Greg Pavlik. "Üretken Yapay Zeka nedir? Nasıl Çalışır?" 11 Şubat 2023. Erişim 13 Ağustos 2025. <https://www.oracle.com/tr/artificial-intelligence/generative-ai/what-is-generative-ai/>
- Güneş, Ahmet. "Dini Hükümlerde Vicdani Sorumluluk". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (2008), 69-79.
- Hallaf, Abdulvahap. *İslam Hukuk Felsefesi*. çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Said. *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*. Beyrut: Dâru'l-İfâki'l-Cedîde, 1929.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1300.
- İçen, Duygu - Günay, Süleyman. "Uzman Sistemler ve İstatistik". *İstatistikçiler Dergisi: İstatistik&Aktüerya* 7 (2014), 37-44.
- Jiajie Zhang. "Artificial Intelligence Versus Human Intelligence: Which Excels Where and What Will Never Be Matched". 01 Ekim 2024. Erişim 11 Ağustos 2025. <https://sbmi.uth.edu/blog/2024/artificial-intelligence-versus-human-intelligence.htm>

- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî. *Şerhu Usulî'l Hamse*. Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988.
- Kamer, Vedat. *Yapay Zekâ ve Monoton-olmayan Mantık*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/1-14. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Karataş, Mehmet Zahir. "İslam Hukukunda Zannî Bilginin Delil Değeri Bağlamında İctihad". *Van İlahiyat Dergisi* 9/15 (2021), 215-237.
- Kirste, Moritz - Schürholz, Markus. "Einleitung: Entwicklungswege zur KI". *Künstliche Intelligenz*. Berlin: Institut für Innovation und Technik, 2019.
- Koca, Ferhat. "İstidlâl (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/323-325. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koca, Ferhat. "İstinbat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Köse, Utku. "Güvenli Yapay Zekâ Sistemleri İçin İnsan Denetimli Bir Model Geliştirilmesi". *Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi* 6/1 (28 Mart 2018), 93-107.
- Kreutzer, Ralf T. - Sirrenberg, Marie. *Künstliche Intelligenz Verstehen*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 2019.
- Kubat, Mehmet. "İslâm Düşüncesinde Aklın Vahiy Karşısındaki Konumu". *Milel ve Nihal* 8/1 (2011).
- Mc Culloch, Warren Sturgis - Pitts, Walter. "A Hierarchy of Values Determined by the Topology of Nervous Nets". *Bulletin of Mathematical Biophysics* 5 (1943), 115-130.
- Mete, Mevlüt Hürol. "Sosyal Bilimlerde Büyük Veri Analitiği, Yapay Zeka ve Makine Öğreniminin Kullanımı". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2023), 99-120.
- Morrison, J. "TIES STEM Education Monograph Series: Attributes of STEM Education." *Baltimore* 2/5 (2006), 1-10.
- Muhaymidi, Ömer b. İbrahim el-. "Yapay Zekâ ve Yapay Zekânın Fetva Vermedeki Etkisi". *el-Mecelletü'l-cem 'iyyetü'l-fıkhiyye es-Su 'ûdiyye* 57 (2022), 531-640.
- Mübârekpürî, Ebü'l-Alâ Muhammed Abdurrahman b. Abdürrahîm. *Tuhfetü'l-Ahvezî bi-Şerhi Câmiî't-Tirmizî*. Kahire: Matbaatü'l-Ma'rife, 1964.
- Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdürraûf b. Tâcîl'ârifin b. Nüriddîn Ali. *et-Teârîf*. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1410.
- Nikolopolous, C. *Expert Systems*. California, United States of America: CRC Press, 1997.
- Okur, Kaşif Hamdi. *Fetvada Dil ve Üslup*. Ankara: Ay Yayınları, 2018.
- Okur, Kaşif Hamdi. "İslam Hukuku Açısından Toplum Hukuk İlişkisi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (25 Aralık 2020), 7-46.
- Okur, Sinan. *Otonom Araçlarda Sözleşme Dışı Hukuki Sorumluluk*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2021. <https://www.seckin.com.tr/kitap/883941952>
- Önder, Şeyma Gülsüm. "Yapay Zekânın Bilimsel Araştırma Sürecine Katılımı Problemi: ChatGPT-4o Örneğinde Arap Belâgatinde Haber-İnşâ Ayrımı". *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 (2025), 319-340.
- Özçift, Akın vd. *Yapay Zeka Kavramlarına Giriş*. ed. Ahmet Göçen. Ankara: Gece Kitaplığı, 2020.
- Özdemir, İbrahim. "Usûlcülerde Hikmetle Ta'lîl". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/21 (29 Aralık 2018), 753-775.
- Öztemel, Ercan. *Yapay Sinir Ağları*. İstanbul: Papatya Yayıncılık, 2. Basım, 2006.
- Öztemel, Ercan. "Yapay Zekâ ve İnsanlığın Geleceği". *Bilişim Teknolojileri ve İletişim: Birey ve Toplum Güvenliği*. ed. Muzaffer Şeker vd. 95-112. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2020.
- Öztemel, Ercan. "Yapay Zekâ ve Makine Öğrenmesi". *TÜBİTAK Popüler Bilim Yayınları. Tübitak Ansiklopedi*. Erişim 27 Kasım 2024. https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/yapay_zeka_ve_makine_ogrenmesi
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *Müfredât Elfâzî'l-Kur'ân*. Dimaşk: Daru'l-Kalem, 2009.
- Russell, Stuart J. - Norvig, Peter. *Artificial Intelligence: A Modern Approach*. New Jersey: Prentice Hall, 2003.
- Seçkiner, Mehmet Hicabi. "Dijital İctihadın İmkânı Üzerine Önermeler". *Yapay Zeka Çağında İslam ve Hukuk*. ed. Yıldırım Sipahi. 56-74. Burdur: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, 2022.
- Seçkiner, Mehmet Hicabi. "Yapay Zekâ Tabanlı İctihad Faaliyeti Üzerine Yeni Bir Keşif: Dijital İctihad". *Yapay Zekâ, Transhümanizm, Posthümanizm ve Din Uluslararası Sempozyum Bildiri Özet ve Tam Metin Kitabı*. ed. Muhammed Kızılgeçit vd. 434-443. Erzurum: Atatürk Üniv. Yayınları, 2021.
- Serahsi, Ebu Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebi Sehl. *Usûlû's-Serahsî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Sipahi, Yıldırım. "İstihşânın Gerçek Mahiyeti-1 -Kitâb Kapsamında Akılla Birlikte-". *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2020), 25-60.
- Şaban, Zekiyyüddin. *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlû'l-Fıkıh)*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yayınları, 4. Basım, 2000.
- Şafiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-. *er-Risale*. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

- Şahin, Osman. *Fetvâ Âdâbı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2016.
- Şâtîbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvafakât fi Usûli'l-Fıkh*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 2004.
- Taulli, T. - Oni, M. *Artificial intelligence basics: A Non-Technical Introduction*. Berkeley: CA, Press., 2019.
- Thacker, Jason. *The Age of AI Artificial Intelligence and Future of Humanity*. Michigan: Zondervan Thrive, 2020. <https://jasonthacker.com/book/the-age-of-ai/>
- Turing, Alan M. "On computable numbers, with an application to the Entscheidungsproblem". *Proceedings of the London Mathematical Society* 42 (1936), 230-265.
- Türçan, Talip. "Fıkıh ve Hukuk -İslam Hukuku Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme". *Eskişeni* 24 (22 Mart 2012), 19-25.
- Türçan, Talip. "Fıkıhtan İslam Hukukuna". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 11-22.
- Wermter, S. - Sun, R. *Hybrid Neural Systems*. Heidelberg: Springer-Verlag, 2000.
- Yaman, Ahmet. "Fıkıhın Arka Plan Ögesi Olarak Ahlak". *Makâsîd ve İctihad İslam Hukuk Felsefesi Araştırmaları*. ed. Ahmet Yaman. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Yaman, Ahmet. "Fıkıhın Mahiyeti, Özellikleri ve Toplumsal Yürürlüğüne Etki Eden Bazı Yöntemleri". *Eskişeni* 24 (22 Mart 2012), 5-18.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Akıl". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 2/242-246. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yazıcı, Semra. *Kelam'da Aklın Konumu ve Sınırı*. Elazığ: Elazığ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Yıldırım, Ali. "Disiplinlerarası Öğretim Kavramı ve Programlar Açısından Doğurduğu Sonuçlar". *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 12/12 (1996), 89-94.
- Yıldız, Doğan. "Bilgi Yönetiminde Kural Tabanlı Uzman Sistem Geliştirme Adımları Ve Başarı Faktörleri". *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar Bilimleri Dergisi* 5/1 (2021), 28-43.
- Yıldız, Kemal. "Din Adına Konuşmanın Fıkıh-Tefakkuh Açısından Değerlendirilmesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 159-178.
- Yüksel, Yücel. *Puslu Mantık ve Felsefi Arka Planı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Yüksel, Yücel. "Yapay Zekâ ve Puslu Mantık". *Felsefe Arkivi İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları* 32 (2008), 33-50.
- Zeytin, Zafer - Gençay, Eray. "Hukuk ve Yapay Zekâ: E-Kişi, Mali Sorumluluk ve Bir Hukuk Uygulaması". *Türk-Alman Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/1 (2019), 39-70.
- "Akıl". Erişim 17 Aralık 2024. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=akıl>
- CBOT. "Chatbot". 19 Şubat 2019. Erişim 17 Aralık 2024. <https://www.cbot.ai/tr-blog/chatbot-konusuna-genel-bir-bakis/>
- Türk Dil Kurumu Sözlüğü. "Yapay Zekâ". 27 Kasım 2024. Erişim 27 Kasım 2024. [https://sozluk.gov.tr/?kelime=yapay zekâ](https://sozluk.gov.tr/?kelime=yapay%20zek%C4%96)
- "Yapay Zeka Türleri: Temel Kategorileri ve Kullanımları Keşfedin". 26 Mart 2025. Erişim 22 Ağustos 2025. <https://ischool.syracuse.edu/types-of-ai/>

EXTENDED SUMMARY

One of the areas where artificial intelligence can be applied in social sciences is law. Artificial intelligence will be used in judges access to judicial decisions, in correlating decisions with each other, and even in interpreting decisions. It is unthinkable for social sciences and law to remain distant from artificial intelligence in the face of a type of artificial intelligence such as super artificial intelligence, which is aimed to reach the level of artificial super intelligence and be more successful than humans in scientific creativity, general wisdom and social skills. In addition to the rapidly developing artificial intelligence production activities in areas related to people's social life such as health, engineering, economy, industry and law, to make people's lives easier, it does not seem possible for Islamic law, which is one of the important research areas in social sciences such as informing people in the field of religious practical provisions, producing solutions to current jurisprudential problems, carrying the legacy of the past to the present, etc., to remain distant from the artificial intelligence system.

In this context, in addition to the studies that describe artificial intelligence systems or address their pros and cons in the field of Basic Islamic Sciences and Islamic law in the last few years, it is essential to research artificial intelligence production activities based directly on Islamic law. Our study will examine the possibility of artificial intelligence performing actions based on the conceptual nature of Islamic law in the context of benefiting from artificial intelligence in the field of Islamic law and laying the groundwork for efforts to develop artificial intelligence based on Islamic law. In addition to providing researchers with satisfactory information that will describe the what and how of artificial intelligence, our study will also provide theoretical contributions to the artificial intelligence system centered on Islamic law by comparing the conceptual nature of Islamic law with artificial intelligence paradigms.

An AI system that will perform *ijtihad* requires a multifaceted hybrid structure that combines different paradigms and complex algorithms. However, the purpose of this system should be to facilitate decision-making processes by providing support to religious authorities and experts rather than making final decisions. Human intelligence, ethical sensitivity, and contextual knowledge should be evaluated together with the information provided by the AI system, and the final decision should be made by humans. Methods such as rule-based systems, natural language processing, machine learning, and fuzzy logic can be combined for AI to *tafaqquh*. However, these systems are merely tools; human intervention, ethical principles, and guidance from religious authorities are required for the final decision. Although these approaches provide speed and efficiency in solving modern *fiqh* issues, it is essential to understand the context correctly and to take human and religious sensitivities into account when making a decision.

As a result of our study, it is emphasized that the moral, spiritual and intuitive dimensions of *tafaqquh* cannot be fully represented by modern-approach artificial intelligence; it is suggested that rule-based hybrid-approach artificial intelligence models be developed for *ijtihad* activities with the contribution of expert Islamic jurists. We can make suggestions to Islamic law researchers in terms of directing the future of Islamic law and artificial intelligence studies, such as the creation of Islamic law data sets to be used in machine learning studies, conducting studies on Islamic law and artificial intelligence algorithm designs, and evaluating the theoretical nature of Islamic law in terms of artificial intelligence. In addition, designing chatbots with expert algorithms in natural language processing for fatwa-centered *ijtihad* activities; conducting multidisciplinary academic studies for this purpose and conducting studies based on cooperation between institutions are among our suggestions.